

UDC 94(32):299.31

**CHAPTER 6 OF THE ANCIENT EGYPTIAN *BOOK OF THE DEAD*:
TEXT AND VIGNETTES OF THE “THEBAN EDITION”**

M. Tarasenko

DSc (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

niktarasenko@yahoo.com

Translation of the text and review of the vignettes of Chapter 6 of the *Book of the Dead* in its so-called “Theban Edition” (New Kingdom) are proposed in this article. The text of the Chapter 6 is a magical formula dedicated to the *shabti* funeral figurines that were an important part of the Egyptian burial inventory for two millennia – from the late Middle Kingdom to the early Ptolemaic Period. The earliest textual parallels to the text of Chapter 6 of the *Book of the Dead* go back to the Spell 472 of the *Coffin Texts* on two objects from the middle 12th Dynasty from Deir el-Bershe. Since the 13th Dynasty, this text was recorded on the funerary statuettes from Abydos and Lisht, and pseudo-naos from Abydos. Later the text of Chapter 6 is found in all chronological editions of the *Book of the Dead*. A total of 167 documents with its text and/or vignettes are known. In addition, the text of Chapter 6 was often placed on the *shabti* statuettes. In particular, in the funds of the Odesa Archaeological Museum there are seven *shabtis* of various historical periods with the text of this spell. In the “Theban edition” of the *Book of the Dead*, the Chapter 6 is known for twelve rolls. It also has textual parallels on the number of monuments of the New Kingdom (excluding *shabtis*). Illustrations to Chapter 6 are represented in five rolls (four – 18th Dynasty and one – 19th Dynasty), one funerary shroud and the painting of the one tomb. Iconographic construction has two types: A – “deceased before Osiris” and B – “*shabti*-figurine” (by I. Munro). With the end of New Kingdom illustrations to Chapter 6 gradually disappear. Only two documents of the 21st Dynasty had its illustrations. In the Late Edition of the *Book of the Dead*, the Chapter 6 continues to be written, but is completely devoid of illustrations. The closest iconographic parallels to the illustrations of Chapter 6 are the vignettes of Chapter 25 of the *Book of the Dead* that correspond to the iconography of type A. The Chapter 6 has been repeatedly translated into European languages, but its Ukrainian translation is

carried out for the first time in this article. The translation was made after two documents of the “Theban edition” that are well preserved and belong to different local centers – Thebes and Memphis. These are the papyri of *Nww* pLondon BM EA 10477 and *Nb-snj* pLondon BM EA 9900. The translation is accompanied by comments and a glossary.

Keywords: Ancient Egypt, Chapter 6, *Book of the Dead*, *shabtis*, vignettes, translation

М. О. Тарасенко

6-ТА ГЛАВА ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ КНИГИ МЕРТВИХ: ТЕКСТ І ВІНЬЕТКИ ЗА “ФІВАНСЬКОЮ РЕДАКЦІЄЮ”

У запропонованій статті подається переклад 6-ї глави Книги мертвих у версії її т. зв. “фіванської редакції”, яка належить до доби Нового царства. Ця глава має **титульну рубрику**¹:

r3 n rdi iry š3w3b.tj k3.t m hrt-ntr

“Вислів, як змусити *ушебті* працювати в Некрополі”.

Відповідно, цей текст є магичною формулою, пов’язаною з інфернальним функціонуванням заупокійних статуєток *ушебті*², які були важливою частиною поховального інвентарю єгиптян протягом двох тисячоліть – із доби пізнього Середнього царства і до раннього Птолемеївського періоду³. Імітації *ушебті* (т. зв. псевдоушебті), у контексті популярності єгипетських культів, мали поширення і в європейських провінціях Римської імперії в

¹ За p*Nww* pLondon BM EA 10477 (XVIII дин.) [Lapp 1997, pl. 62].

² Переклад та етимологія терміна *š3w3b.tj* (варіанти написань: *š3b.tj* (Сер. ц.), *šwb.tj*, *š3wb.tj*, *šb.tj*, *wšb.tj* (Пізн. – Птол. п.)) залишаються дискусійними, здебільшого, воно перекладається як “відповідач” (“Antworter”, “Antworte(r)figur”) [Schlögl 1986, 896; Speleers 1923, 87–90; Schneider 1977, I, 48–49] (пор. *wšb* – “erwidern”, “antworten”; *wšbw* – “der Antwortende” [HNWb, 220]), хоча словники здебільшого залишають його без перекладу як “Uschebti, Uschebti-figur, Totenfigur” [Wb. IV, 435; HNWb, 811].

³ Докладніше про *ушебті* та їхнє значення в уявленнях єгиптян про потойбіччя див.: [Speleers 1923; Petrie 1935; Capart 1941, 196–204; Heerma van Voss 1963, 53–57; Рубинштейн 1968, 80–89; Schneider 1977; Schlögl, Sguaitamatti 1977; Schlögl 1986, 896–899; Schlögl, Meves-Schlögl 1993; Stewart 1995; Taylor 2001, 112–135; Janes 2002; Bovot, Ziegler 2003].

часи, коли в самому Єгипті *ушебті* вже вийшли з ужитку в поховальному обряді⁴.

Текстова традиція. Найбільш ранні текстові паралелі до 6-ї глави Книги мертвих беруть свій початок у 472-му вислові Текстів саркофагів на двох пам'ятках середини XII династії з Дейр ель-Берше (B2L, B1P) [CT VI, 2; Barguet 1986, 48; Faulkner 1994, II, 106–107; Carrier 2004, II, 1140–1141]. За XIII династії цей текст зафіксовано на поховальних статуетках з Абідоса та Лішта [Speleers 1923, 81–87; Quirke 2013, 22], а також на псевдонаосі⁵ з каплиці в Абідосі [Vernus 1974, 101–114]. Надалі текст 6-ї глави зустрічається в усіх хронологічних редакціях Книги мертвих. За даними архіву *Bonn Totenbuchprojekt* (<http://totenbuch.awk.nrw.de/>), сумарно зафіксовано 167 документів з її текстом і/або віньєтками. За хронологією вони розподілені дуже неоднорідно:

- 1) Нове царство – 12 документів (папіруси);
- 2) Третій перехідний період – 17 документів (папіруси);
- 3) Пізній період – 30 (+/–14)⁶ документів (папіруси, мумійні бинти, саркофаги, дерев'яна дошка);
- 4) Птолемеївський період – 122 (+/–14) документи (папіруси, мумійні бинти).

Крім того, текст 6-ї глави часто розміщувався на самих статуетках *ушебті*. Наразі спроб підрахувати кількість записів цього тексту на *ушебті* ніхто не робив, і, враховуючи масовість цього виду об'єктів⁷, кількість *ушебті* з 6-ю главою Книги мертвих може сягати кількох тисяч. Відповідно, ця глава є беззаперечним лідером за показником тиражованості серед усіх інших глав цього заупокійного збірника.

Зокрема, у фондах Одеського археологічного музею НАН України нараховується сім *ушебті* різних історичних періодів з текстом 6-ї глави Книги мертвих⁸:

⁴ Див.: [Tomorad 2014, 140–147; 2017, 323–334; Deac 2017, 241–255; Tarasenko, Tomorad 2017, 262–266].

⁵ У приватній колекції М. Тадросса (M. Tadross).

⁶ Документи, які датуються Пізнім – Птолемеївським періодами.

⁷ За показником чисельності цей вид давньоєгипетських артефактів поступається лише скарабєям та амулетам [Redford 2002, 136].

⁸ Зазначимо, що Л. Спелерс нарахував шість текстових версій 6-ї глави Книги мертвих, відтворених на *ушебті*: одну – Середнього царства, одну – початку Нового царства, три – Нового царства та одну – Саїської

1. ОАМ № 52939 (*H3wy*), XVIII династія [Berlev, Hodjash 1998, 82 (5), pl. 107] (мал. 1 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

2. ОАМ № 52944 (*Tʿh-mš*), XVII – поч. XVIII династії [Berlev, Hodjash 1998: 81 (2), pl. 106] (мал. 2 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

3. ОАМ № 52524 (*Ni-sw-B3-nbw-Ddt*)⁹, Пізній період [Berlev, Hodjash 1998, 105–106 (162), pl. 126] (мал. 3 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

4. ОАМ № 52525 (*St3-Imnw-pw*, народжений *T3-šrjt-njt-t3-jht*), Пізній період [Berlev, Hodjash 1998, 109 (187)] (мал. 4 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

епохи [Speleers 1923, 80ff]. Г. Шнайдер, натомість, наводить для *ушебті* сім хронологічних текстових версій вислову з підваріантами для кожної, а також низку незвичних форм [Schneider 1977, I, 81–131].

⁹ Тут і далі транслітерація імен за О. Д. Берлевим [Berlev, Hodjash 1998].

5. ОАМ № 52907 (*P3-ḥ3^cw-sw*, народжений *T3-š3jdjd*), Пізній період [Berlev, Hodjash 1998, 102 (140), pl. 125] (мал. 5 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

6. ОАМ № 52908 (*Hr* народжений *T3-šrjt-(n)jt-Pth*), Пізній період [Berlev, Hodjash 1998, 107 (177), pl. 127] (мал. 6 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

7. ОАМ № 52910 (*Smn-Pth-Psmṯk* народжений *T3-šrjt-njt-Šhmt*), Пізній період [Berlev, Hodjash 1998, 109 (186), pl. 128] (мал. 7 – © фото автора; ОАМ НАНУ).

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

6-та глава за “фіванською редакцією” Книги мертвих. Як зазначалося вище, наразі відомі записи 6-ї глави у 12 сувоях.

XVIII династія

– р*Nb-t3wi/Nbwii* рDurham + рLondon BM EA 74126 + рLondon UC 71005, походження невідоме, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка¹⁰.

¹⁰ Totenbuchprojekt Bonn, TM 133585, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm133585>.

– р*Sn-htp* рCairo CG 40004; J.E. 95652; походження невідоме, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка [Munro 1988, 287; Munro 1994, I, 213–247, s/w-Taf. 75–80, Farb-Taf. 4; II, Taf. 147–160]¹¹.

– р*P3-sr* рLondon BM EA 10466 + рLondon BM EA 9971–9972, походження невідоме, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка¹².

– р*Nww* рLondon BM EA 10477, Фіви, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка [Lapp 1997]¹³.

– р*Nb-snj* рLondon BM EA 9900, Саккара, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка [Lapp 2004]¹⁴.

– р*Nb-Imn* рLondon BM EA 9964, Фіви, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка [Lapp 2014]¹⁵.

– р*Hr-rs* рLondon UC 71000, походження невідоме, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка¹⁶.

– р*Sn-htp* приватна колекція Міклаша Варги (*Miklas Varga*) (Угорщина)¹⁷, походження невідоме, XVIII династія; курсивна ієрогліфіка¹⁸.

XIX династія

– р*R^c-ms* рCambridge E.2a.1922, Седмент, XIX династія; курсивна ієрогліфіка¹⁹.

¹¹ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134266, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134266>.

¹² Totenbuchprojekt Bonn, TM 133518, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm133518>.

¹³ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134299, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134299>.

¹⁴ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134286, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134286>.

¹⁵ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134294, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134294>.

¹⁶ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134705, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134705>.

¹⁷ Цей фрагмент Книги мертвих походить з колишньої колекції Телбота. Він був придбаний нинішнім власником на аукціоні Крісті у квітні 2009 р.

¹⁸ Totenbuchprojekt Bonn, TM 135555, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm135555>.

¹⁹ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134358, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134358>.

– р3nj рLondon BM EA 10470, Фіви, ХІХ династія; курсивна ієрогліфіка [Faulkner, Goelet, Andrews 1998]²⁰.

– рNfr-rnpt рNew York Amherst 16, походження невідоме, ХІХ династія; курсивна ієрогліфіка²¹.

ХІХ–ХХ династії

– рNht рCairo J.E. 95720, Саккара, ХІХ–ХХ династії; курсивна ієрогліфіка²² [Munro 1988, 300].

Окрім того, 6-та глава має **текстові паралелі** в таких джерелах Нового царства (за винятком *ушебті*):

– 151-ша глава Книги мертвих (стк. 77–84) (ХVІІІ–ХІХ дин.) [Lüscher 1998, 26–27, 211–217 (151i), 275–276];

– літургійний заупокійний текст в ієратичному папірусі P3-3 рLondon BM EA 10819 (*verso*, стк. 102–104) (ХVІІІ дин.) [Assmann 2005, 152–153; 2006, 72–73];

– стела-амулет Rwiw London BM EA 66850²³ (Нове царство) [Taylor 2010, 125 (Cat. 56)] (мал. 8)²⁴;

Мал. 8

Мал. 9

²⁰ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134357, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134357>.

²¹ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134668, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134668>.

²² Totenbuchprojekt Bonn, TM 134327, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134327>.

²³ Ця пам'ятка була викуплена Британським музеєм із приватної колекції Дж. Геррерда (Capt. J. D. Garrard) у 1966 р.

²⁴ © Trustees of the British Museum.

– остракон *Dḥwtj* Cairo 12234 (Шейх Абд ель-Курна, XVIII дин. (Амарнський період)) [Posener 1975, 195–197, pl. 18] (мал. 9) [Posener 1975, 197, pl. 18];

– остракон *Nb-r* Stockholm Medelhavsmuseet MM 14120 (мал. 10) [Lapp 2014, 23, Abb. 14];

– т. зв. *Barkenuschebti* Turin, Museo Egizio 2805 (XVIII дин. (Хоремхеб)) [Loeben 1987, 286–306, Taf. 5; Bovot, Ziegler 2003, 35 (88)] (мал. 11–12) [Bovot, Ziegler 2003, 35].

Мал. 10

Мал. 11

Мал. 12

Віньєтки. Ілюстрації до 6-ї глави наявні в п'яти з вищенаведених сувойів. До того ж малюнок до цього вислову зберігся і на одному поховальному савані. При цьому, як це характерно для образотворчої традиції “фіванської редакції” Книги мертвих²⁵, вони не мають єдиної іконографічної схеми. Чотири документи з ілюстрованою 6-ю главою походять від XVIII династії²⁶, решта – від XIX династії.

XVIII династія

1. р*Nb-snj* рLondon BM EA 9900: в цьому сувої монохромна віньєтка зображає мумієморфну фігурку *ушебті*, повернуту праворуч (мал. 13 [Lapp 2004, pl. 30], 13a²⁷).

2. р*Nb-Imn* рLondon BM EA 9964: на поліхромному малюнку померлий (ліворуч) із простягнутими руками стоїть перед Осірісом у короні-*3tf*, бог тримає в лівій руці символ життя *ḥḥ*, а праву простягає до людини навпроти (попри ушкодження папірису помітно, що рука порожня)²⁸. Між людиною та божеством

²⁵ Див., наприклад: [Tarasenko 2013, 325–348; 2014, 241–256].

²⁶ Дані ресурсу *Bonn Totenbuchprojekt* та І. Мунро [Munro 1988, 300] вказують на наявність віньєтки у 6-й главі також у р*Nht* рСаіго J.E. 95720, але фотографії, наявні у фотоархіві *Bonn Totenbuchprojekt*, демонструють тільки фрагмент із текстом 6-ї глави, без ілюстрації. До того ж не згадує про цей сувій і сама І. Мунро при огляді іконографії 6-ї глави [Munro 1988, 65].

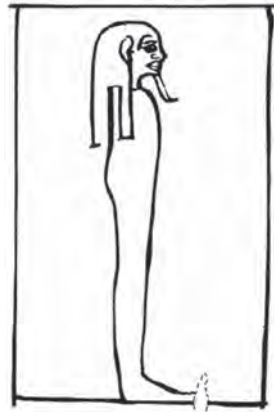
²⁷ © Trustees of the British Museum.

²⁸ І. Мунро так описує цю віньєтку: “Der Tote mit ausgestreckten Händen vor Osiris” [Munro 1988, 65].

розміщений вертикальний ієрогліфічний напис, що ідентифікує особу зображеної людини: *sš pr-ḥd Nb-Imn m3^c-ḥrw* – “Писець скарбниці²⁹, *Nb-Imn* правоголосний” (мал. 14, 14a) [Lapp 2014, 21, *Abb. 10*].

Мал. 13

Мал. 13a

Мал. 14

Мал. 14a

3. *pSn-ḥtp* Miklas Varga Collection: на монохромній віньєтці зображено мумієморфну фігурку *ушебті*, повернуту праворуч. Перед нею вималювано робочі знаряддя: корзину, форму для цегли та дві мотики (мал. 15) [Lapp 2014, 22, *Abb. 13*].

²⁹ “Schreiber des Schatzhauses” [Lapp 2014, 8–9]. Це лише один із численних титулів *Nb-Imn*, їхній повний огляд див.: [Lapp 2014, 8–12].

4. Саван *Sn-htp* Cairo L. IFAO (Frag. B)³⁰ з Ахміма містить поліхромні малюнки. На ньому зліва показаний померлий, у повороті вправо, він підтримує мумієморфну фігурку *ушебті* в його зріст; перед ними в повороті вліво показаний Осіріс на троні; бог тримає батіжок та зображений у білій короні-*wrrt* (мал. 16) [Gasse 2006, 6; Lapp 2014, 22, *Abb. 12*]³¹. Належність цієї віньетки до 6-ї глави підтверджується великим вертикальним ієрогліфічним написом між людиною з *ушебті* та богом: *r3 n š3btj* – “Вислів для *ушебті*”, за яким ідуть один з титулів³² та ім’я власника савана: *in hr.i md3.iw n Mnw [nb Ḥrw] Sn-htp* – “для Начальника *меджаїв*”³³ Міна [Володаря Ахміма], *Sn-htp*”.

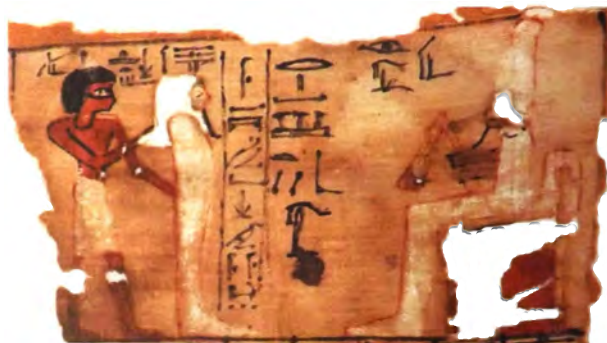
Мал. 15

³⁰ Артефакт не має інвентарного номера.

³¹ Див. також: [Gasse 1983, 191–195; *pl. 39* (ч/б фотографія); Müller-Roth, Weber 2012, 123, *fig. 5* (промальовування)].

³² Докладніше про титули цієї особи див.: [Gasse 1983, 192].

³³ За Нового царства це своєрідні внутрішні війська або “поліція” – елітні озброєні загони, які несли патрульну службу. Назва *md3.iw* походить від етноплемінної групи в Нубії (суч. Північний Судан) [Wb. II, 186].

Мал. 16

XIX династія

5. рR^c-ms^c рCambridge E.2a.1922: на поліхромній віньєтці показаний померлий (зліва) в позі поклоніння перед богом Анубісом, який у лівій руці тримає символ *ʿnh*, а у правій – фігурку ушебті (мал. 17)³⁴.

Мал. 17

³⁴ © Fitzwilliam Museum, Cambridge. Див. також: [DuQuesne 2009, 37–38; *Farbtaf. I*; Lapp 2014, 21, *Abb. 11*].

6. *p3nj* pLondon BM EA 10470: у цьому сувої 6-та глава не має титульної рубрики та безпосередньо продовжує текст і композицію 151-ї глави, втім вона є окремим висловом. Поліхромний малюнок зображає мумієморфну фігурку *ушебті*, повернуту праворуч (мал. 18, 18a) [Budge 1913, *pl.* 33; Faulkner, Goelet, Andrews 1998, *pl.* 33].

Мал. 18

Мал. 18a

Іконографія: типологія, еволюція та семантика. Як зауважила вже І. Мунро, за іконографічною побудовою за XVIII династії склалося *два типи* віньєток 6-ї глави: **А:** “Померлий з простягнутими руками перед Осірісом” та **Б:** “фігурка *ушебті*” [Munro 1988, 65]. До типу А дослідниця відносить *pNb-Imn* pLondon BM EA 9964 (Фіви), а до типу Б – *pNb-snj* pLondon BM EA 9900 (Саккара), а також *pSn-htp* pCairo CG 40004, хоча, в останньому випадку мова йде про віньєтку до 151-ї глави, оскільки насправді 6-та глава тут не має ілюстрації [Lüscher 1998, *Taf.* 8]. При цьому І. Мунро справедливо відзначає, що саме тип Б знаходить продовження у “фіванській редакції” Книги мертвих у постамарнський час [Munro 1988, 65].

До типу Б можна віднести і віньєтку в *pSn-htp* pMiklas Varga Collection, але тут до фігури *ушебті* додатково додані зображення його знарядь праці. Малюнок на ахмімському савані *Sn-htp* Cairo L. IFAO поєднує елементи обох типів (А+Б): тут представлені і померлий з Осірісом, і *ушебті*.

За XIX династії й надалі існує тип Б віньєток 6-ї глави, який представлено на *p3nj* pLondon BM EA 10470, а також на стелі

Rw1w London BM EA 66850 (мал. 8), але додається і новий тип, репрезентований у р^{Rc}-ms рCambridge E.2a.1922, де померлий показаний перед Анубісом, який тримає статуетку *ушебті*. З певною обережністю можна припустити, що цей тип є розвитком типу А: людина перед божеством, яке тримає *ушебті*, відповідно, можна виділити тип А2. Зображення на савані *Sn-htp* можна розглядати як проміжну ланку між типами А та А1.

Мал. 19

З кінцем Нового царства ілюстрації до 6-ї глави поступово зникають. Лише у двох документах *XXI династії* зафіксовані її ілюстрації – це ієратичні сувої Книги мертвих *Tmn-n-niwt-nht* рCairo S.R. VII 10224³⁵ та *M3^c.t-k3-R^c* CG 40007; J.E. 26229, S.R. IV 980³⁶ (мал. 19) [Naville 1912, pl. V]. В обох випадках представлено тип Б: зображення *ушебті* (у повороті вправо). Окремий випадок, про який також необхідно згадати, – це сцена приношення в тому ж папірусі *M3^c.t-k3-R^c* Cairo CG40007; J.E. 26229, S.R. IV 980, на якій за спиною господарки сувою, яка сидить у кріслі, зо-

³⁵ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134492, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134492>.

³⁶ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134431, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134431>.

бражено її *ушебті* з текстом 6-ї глави, що також можна класифікувати як своєрідну віньєтку цього вислову (мал. 20, 20а) [Neville 1912, pl. I]³⁷.

Мал. 20

Мал. 20а

³⁷ Див. також: [Schneider 1977, III, fig. 40]. Пор. остраку Stockholm MM 14120 (мал. 10).

У *Сайсько-Птолемейській редакції* Книги мертвих 6-та глава продовжує доволі активно виписуватися, М. Мошер фіксує навіть її чотири текстові версії [Moshier 2016, 214–220], однак вона вже повністю позбавлена ілюстрацій³⁸, що може бути результатом остаточного зникнення самої традиції супроводження померлих статуетками *ушебті* в поховальному обряді єгиптян Елліністичної доби [Taylor 2001, 132].

Щодо семантики віньєток 6-ї глави, то вона бере свій початок в аранжуванні титульної рубрики вислову. Тип А зображує людину перед Осірісом, володарем Некрополя (*hrt-ntr*), у якому відтепер померлому доведеться виконувати роботи. Тип Б демонструє, власне, “фактичного виконавця” цих робіт – *ушебті*. При цьому на савані *Sn-htp* померлий підводить до Осіріса свого “працьовитого дублера” – *ушебті* (характерно, що *ушебті* в Потойбіччі тут показаний в один зріст із людиною). У папірусі *R^c-mš* ми бачимо, що статуетку *ушебті* тут дає померлому Анубіс, бог-провідник до Іншого світу, відповідно, тут показаний момент переходу людини до володінь Осіріса. Таким чином, образотворча традиція 6-ї глави, попри невелику кількість джерел, змальовує різні аспекти та часові фази, що візуально відтворюють уявлення єгиптян про функції *ушебті*.

Іконографічні паралелі. Найближчими іконографічними паралелями до ілюстрацій 6-ї глави вважаються віньєтки 25-ї глави Книги мертвих [Lapp 2014, 23–24], які відповідають побудові типу A2 (*pR^c-mš* pCambridge E.2a.1922). У *pB3k-sw* pHannover 1970/37 = *pBrocklehurst* II (XVIII династія) на віньєтці 25-ї глави перед померлим (справа) показаний жрець-*сем* (зліва), що тримає

³⁸ Ресурс *Bonn Totenbuchprojekt* фіксує малюнок до 6-ї глави лише в єдиному документі – мумійному бинті *Gm.w-hp(ky-dd^cnh-hp)* Sydney R 393 (Nicholson Museum) (Totenbuchprojekt Bonn, TM 110337, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm110337>), але тут над текстом вислову показані три ієрогліфічні символи або . Це зайвий раз доводить, що єгипетські митці в цей час часто вже не мали уявлення, як слід ілюструвати той чи інший текст, і були вимушені включати фантазію аби заповнити чимось місце над текстом. Для порівняння, над текстом 18-ї глави Книги мертвих на бинті Sydney R384 зображено рядок символів , які повторюються, що створює фриз написів *di ḥnh* – “надає життя” [Coenen 2006, 84–85; pl. 15b].

перед своєю головою статуетку божества, або *ушебті* (мал. 21) [Munro 1995, *Photo-Taf.* 2]³⁹. На розписі гробниці *Nb-sw-mnw* TT 183 (ель-Хоха, ХІХ дин.) віньетка 25-ї глави зображує схожу композицію, але у зворотній диспозиції – померлий у білому одязі та з хустинкою в правій руці розташований зліва, а жрець (?), який простягає йому *ушебті*, – з правого боку (мал. 22) [Lapp 2014, 23, *Abb.* 16]. Між фігурами вималювано ящик для *ушебті*. Відзначимо також присутність на цій сцені Анубіса, шакаліну іпостась якого показано на ящику для *ушебті* обличчям до померлого, що зближує її семантику та побудову з віньеткою 6-ї глави в *pR^c-mš pCambridge E.2a.1922*⁴⁰.

Мал. 21

Мал. 22

Необхідно відзначити, що за своєю титульною рубрикою та змістом 25-та глава Книги мертвих не має нічого спільного із 6-ю главою⁴¹, її призначення: *r3 n rd.t šh3wN rn=f m hrt -ntr* – “Вислів про наділення пам’яттю N його імені в Некрополі” [Navelle 1886a, 195]. Втім Г. Шнайдер вважає, що фігурка в руках жерця на віньєтках 25-ї глави – це саме статуетка *ушебті*, яка виступає охоронцем імені померлого, оскільки *ушебті* мають персоналізований характер і людина в Іншому світі завжди може, глянувши на неї, згадати своє ім’я та титули [Schneider 1977, I, 302–303; III, *fig.* 34].

³⁹ Промальовування: [Navelle 1886, I, *Taf.* XXXVI (*Ax*)]. Див. також: [Lapp 2014, 23, *Abb.* 16].

⁴⁰ Щодо зв’язку *ушебті* з фігурою Анубіса див.: [DuQuesne 2009, 37–38].

⁴¹ Щодо 25-ї глави Книги мертвих див.: [Тарасенко 2016, 369–393].

У тому ж таки рR^c-m^s рCambridge E.2a.1922 збереглася відмінна версія віньєтки 25-ї глави, на жаль, дуже ушкоджена, із зображенням померлого, до якого звертається певне божество але, найімовірніше, воно не простягає померлому фігурку *ушебті* (мал. 23)⁴². Що ж стосується віньєтки 25-ї глави в рB3k-sw рNapover 1970/37 (мал. 21), то зображення Анубіса замість жерця в рR^c-m^s рCambridge E.2a.1922 (мал. 17), дає змогу зробити припущення про те, що в B3k-sw цей малюнок, можливо, був прикріплений до 25-ї глави помилково і його правильніше було б співвідносити із 6-ю главою, яка спеціально присвячена *ушебті*⁴³.

Мал. 23

З другого боку, на віньєтці в рB3k-sw ми можемо бачити не *ушебті*, а зображення статуетки Осіріса, на що вказує завеликий як для *ушебті* розмір фігурки, яку тримає жрець. У подібних дерев'яних статуетках у цей період і в більш пізні часи при похованні вкладали сувої Книги мертвих [Raven 1979, 251–296]. У цьому випадку можна простежити семантичний зв'язок з подальшою образотворчою традицією цього вислову, а саме мотивом

⁴² © Fitzwilliam Museum, Cambridge.

⁴³ У тій частині рB3k-sw, що збереглася, 6-ї глави немає, але ми не можемо виключити її наявність у документі в його первісному стані.

підношення папірусного сувою [Tarasenko 2017, 73–80, pl. 8–12]. Не можна, однак, не вказати, що і статуетки *ушебті* могли мати в цей час досить великі розміри [Schneider 1977, I, 260ff.; Taylor 2001, 119–127], а на користь інтерпретації фігурки в рВ3k-sw як *ушебті* може вказувати зображення подібних за розміром статуєток *ушебті* на сцені поховальної процесії з гробниці пізньої XVIII династії із Саккари Kestner-Museum Hannover, Inv. № 1935.200.192 (мал. 24) [Landesmuseum... 2007, 89 (82)].

Мал. 24

Текст. 6-та глава Книги мертвих неодноразово перекладалася європейськими мовами⁴⁴, втім українською її переклад не здійснювався. Наведений нижче переклад зроблено за двома документами “фіванської редакції”, які мають найкращий стан збереження та належать до різних локальних центрів – Фів і Мемфіса. Це папіруси *Nww* і *Nb-sni*⁴⁵.

1. рNww рLondon BM EA 10477 (Naville: Ea) (мал. 25) [Lapp 1997, pl. 62].

Власник: *Nww*.

Титули: *im.i-r3 pr n im.i-r3 sdw.ti*.

⁴⁴ Див., наприклад: [Barguet 1967, 42; Allen 1974, 8–9; Богословский 1974, 90; Hornung 1979, 47–48, 417; Faulkner, Andrews 2001, 36; Чегодаев 2002, 97; Carrier 2009, 21–22; Carrier 2010, 365; Carrier 2011, 151–152; Quirke 2013, 21–22].

⁴⁵ Ієрогліфічну транскрипцію обох документів див.: [Budge 1910, I, 29–30].

Датування: XVIII династія (Хатшепсут – Тутмос III / Аменхотеп II).

Походження: Фіви.

Шриффт: курсивна ієрогліфіка, “зворотний напрям письма” (↵↶).

Віньєтки: поліхромні, 6-та глава без віньєтки.

Сучасна локалізація: Британський музей, Лондон: London BM EA 10477⁴⁶.

Мал. 25

Мал. 26

Мал. 26а

2. pNb-sni pLondon BM EA 9900 (Naville: Aa) (мал. 26 [Lapp 2004, pl. 30], 26a [Naville 1886, II, Taf. VII]).

Власник: Nb-sni.

Титули: *sš kdw.t šhpr n hwt Pth srr sb3.wt m r3-w-pr.w sm^c.w mhw ihms n k3p.*

Датування: XVIII династія (Тутмос IV).

Походження: Мемфіс.

⁴⁶ Папірус було придбано для Британського музею Е. У. Баджем у Єгипті в 1888 р. [Quirke 1993, 51 (№. 148)].

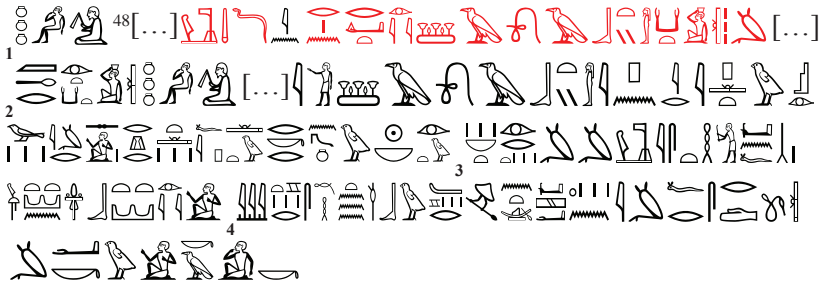
Шрифт: курсивна ієрогліфіка, “зворотний напрям письма” (↓→).

Віньетки: монохромні, 6-та глава має віньетку (зображення *ушебті*) (мал. 13, 13а).

Сучасна локалізація: Британський музей, Лондон: London BM EA 9900⁴⁷.

1. 6-та глава Книги мертвих (pNww pLondon BM EA 10477)

Транскрипція

Транслітерація

¹r3 n rdi.t iry šwb.tj k3.wt m hrt-ntr dd-mdw in [...] Nww [...] ²i šwb.tj ipn ir ip.tw Wsir [...] Nww m3^c-hrw r irt k3.wt nb.(w)t irr.wt (i) m m hrt-ntr ist hw(j) n=f sdb ³.w im r s r hr.t=f ip.tw r=k r nw nb ir. tw im=f r srd šj.wt r smh.t wdb.w r hn.t š^c ⁴n Imnt.t n T3bt.t iry=i mk wi k3=k

Переклад

Вислів, як змусити⁴⁹ *ушебті* виконувати⁵⁰ роботи в Некрополі. Промовляння слів для [...] Nww [...] ²O, *ушебті* ці (= цей)⁵¹,

⁴⁷ Папірус походить з колекції Дж. Бьортонна. Він був придбаний Британським музеєм на аукціоні Сотбі в 1836 р. [Quirke 1993, 7, 47 (№. 124), 77–78 (124)].

⁴⁸ Тут і далі титули Nww опущені. Докладний аналіз імені Nww та його титулатури див.: [Lapp 1997, 19 і наст.].

⁴⁹ Див.: [Wb., II, 468; HHWb, 482–484]. Форма rdi.t вказує на імперативну конструкцію.

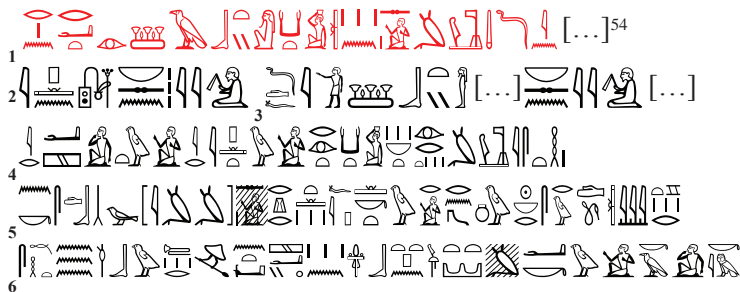
⁵⁰ Букв.: “працювати, робити” [Wb., I, 108–112].

⁵¹ *Ipn* є вказівним займенником ч. р. множини “ці” [Wb., I, 69; HHWb, 276], втім у цьому контексті мова йде, скоріше, про окреме індивідуальне *ушебті*, до якого спрямований вислів. Відповідно, можна перекласти

якщо призначать Осіріса [...] *Nw*, правоголосного, щоб виконувати роботи будь-які, що здійснюються там, у Некрополі, але спіткають його біди ₃ там, як людину зі своїми обов'язками⁵². Призначені (ви) ним у будь-який час, призначений йому, засаджувати поля, зрошувати береги, переправляти пісок ₄ із заходу на схід⁵³. “Я зроблю! Ось я!” – скажеш ти.

2. 6-та глава Книги мертвих (*Nb-sni* pLondon BM EA 9900)

Транскрипція

Транслітерація

₁ *r3 n rdi.t iry šwb.tj k3.wt n s m hrt-ntr dd-mdw in [...]* ₂ *Nb.snj [...]*
dd=f i šwb.tj ₃ *ipn n sš Nb.snj [...]* ₄ *ir š.tw=i ir ip.tw=i r ir.t k3.wt*
*nb.(w)t irr.wt m hrt-ntr ist h[w(j)]*⁵⁵ ₅ *n=k sdb [im m] s r hr.t=f ip=k*
tw r=i r nw nb r srd šj.wt r ₆ *smh.t wdb.w r hn,t šc n Imnt.t n I3bt.t mk*
wi k3=k im

його одноиною як “цей” [Gardiner 1958, 85 (§ 110)]. Зокрема, Є. С. Богословський перекладає *i šwb.t w ipn* на статуєтці *ušebti Imn-htp* Ермітаж 905 як “о, ответчики этот” [Богословский 1974, 90] (див. також: [Панов 2011, 93–94]).

⁵² Перекладачі по-різному тлумачать це речення. Наприклад, С. Квюрк пропонує: “then, see, the marks have been struck for him there as for a man for his task” [Quirke 2013, 21], а К. Кар’є: “alors qu’il a (déjà) réalisé une corvée là pour un homme à sa tâche” (транслітерація: *jst d-n=f sdb jm r s rbr.t=fj*) [Carrier 2010, 365].

⁵³ Докладніше про значення цього пасажу див.: [Heerma van Voss 1963, 53–57].

⁵⁴ Тут і далі титули та генеалогічні дані *Nw* опущені. Докладний аналіз див.: [Lapp 2004, 23–44].

⁵⁵ Через кінець стовпця написання слова вийшло в писця неповним.

Переклад

1 Вислів, як змусити ушебті виконувати роботи людини⁵⁶ в Некрополі. Промовляння слів для [...] 2 Nb-sni [...]. Каже він: О, ушебті 3 ці, писця Nb-sni, [...] 4 (якщо) викличуть мене⁵⁷, (якщо) призначать мене виконувати роботи будь-які, що здійснюються в Некрополі, але спіт[кають] 5 його біди [там, як]⁵⁸ людину зі своїми обов'язками, призначені ви ним для нього в будь-який час⁵⁹, засаджувати поля, 6 зрошувати береги, переправляти пісок із заходу на схід. “Ось я!”⁶⁰ – скажеш ти там.

Глосарій

 r3 – “вислів” (n., sing., masc.) [Wb., II, 391–392; ННWb, 454–455] – pNww, 1, 2; pNb-sni, 1.

 n – “для” (prep.) [Wb., II, 193–194; Gardiner 1958, 126–127, § 164; ННWb, 385] – pNww, 1, 3, 4; pNb-sni, 1, 5.

 rdi.t (rdi) – “давати, надавати” [Wb., II, 468; ННWb, 482–484] – pNww, 1; pNb-sni, 1.

 iry – “працювати, робити” (v.) [Wb., I, 108–112; ННWb, 88–90] – pNww, 1, 2; pNb-sni, 1.

 šwb.tj – “ушебті” (n., sing., masc.) [Wb., I, 373; ННWb, 811] – pNww, 1, 2; pNb-sni, 1.

 k3.wt (k3.t) – “робота” (n., plur., fem.) [Wb., V, 98–101; ННWb, 874–875] – pNww, 1, 2; pNb-sni, 1, 4.

 m – “в” (prep.) [Wb., II, 1–2; Gardiner 1958, 124–125, § 162; ННWb, 311–312] – pNww, 1, 2; pNb-sni, 1, 4.

 hrt-ntr – “Некрополь” (comp. n., sing., masc.) [Wb., III, 394; ННWb, 643] – pNww, 1, 2; pNb-sni, 1, 4.

⁵⁶ Це уточнення відсутнє у pNww (ns – генетивна конструкція).

⁵⁷ Фраза відсутня у pNww.

⁵⁸ Ушкодження папірусу, відновлено за pNww.

⁵⁹ К. Кар'є перекладає: “...à sa tâche (et) tu te désigneras à ma place à tout moment...” [Carrier 2011, 152].

⁶⁰ У pNww кінцівка вислову має відмінний вигляд: iry=i mk wi k3=k- «“Я зроблю! Ось я!” – скажеш ти».

 dd-mdw – “промовляння слів” (st. exp.) [Wb., V, 625–626; ННВб, 1018] – *pNww*, 1; *pNb-sni*, 1.

 in – “для” (prep.) [Wb., I, 89; Gardiner 1958, 128–129, § 169; ННВб, 73] – *pNww*, 1; *pNb-sni*, 1.

 Nww – “Ну” (prop. name) [Ranke 1935, I, 206(10)] – *pNww*, 1.

 Nb-sni – “Небсені” (prop. name) [Ranke 1935, I, 186(14)] – *pNb-sni*, 1.

 i – “О!” (intrj., vocat.) [Wb., I, 25; ННВб, 21] – *pNww*, 2; *pNb-sni*, 2.

 (i)pn – “ці” (indicat. pron., plur., masc.) [Wb., I, 69; ННВб, 276] – *pNww*, 2; *pNb-sni*, 2.

 ir – див. *r* (prep.) [Wb., I, 103; Gardiner 1958, 125, § 163.2; ННВб, 453–454] – *pNww*, 2; *pNb-sni*, 4.

 ʕ – “викликати” (v.) [Wb., I, 227; ННВб, 159] – *pNb-sni*, 4.

 ʕ.tw=i – “викличуть мене” (форма *šdm.tw=f*, passive) – *pNb-sni*, 4.

 ip.tw = *ipn* + *tw* – “підраховувати, призначити, виносити вирок” (v., форма *šdm.tw=f*, passive) [Wb., I, 66; ННВб, 43 (“zählen, zuweisen, erkennen”)] – *pNww*, 2, 3; *pNb-sni*, 5 (*ip*).

 Wšir Nww m3c-hrw – “Осиріс *Nww*, правоголосний” (prop. name + epithets) – *pNww*, 2.

 ir.t(iry) – “працювати, робити” (v. + .*tfem.* end., sing.) [Wb., I, 108–112; ННВб, 88–90] – *pNww*, 2; *pNb-sni*, 4.

 nb.(w)t – “будь-яке, все” (adj. + .(*w*)*tfem.* end., plur.) [Wb., I, 108–112; ННВб, 403] – *pNww*, 2; *pNb-sni*, 4.

 ir.wt=iry – “працювати, робити” (v. + .*wtfem.* end., plur.) [Wb., I, 108–112; ННВб, 88–90] – *pNww*, 2; *pNb-sni*, 4.

 im – “там” (adv., local.) [Wb., I, 72; ННВб,] – *pNww*, 2, 3; *pNb-sni*, 6.

 is / ist- “але, однак, втім” (encl. part.) [Wb., I, 130; ННВб, 101 (“doch”)] pNww, 2, 3; pNb-sni, 4.

 hwj- “бити, вдаряти, спіткати, спостигати” тощо (v.) [Wb., III, 45; ННВб, 514 (“schlagen, stoßen, betreten”)] – pNww, 2; pNb-sni, 4.

 = *f* – “він, його” (suffix-pron., 3, masc., sing.) [Gardiner 1958, 39, § 34] – pNww, 2.

 sdb.w (*sdb*) – “втрага, нещастя, біда” (n., masc., plur.) [Wb., IV, 381–382; ННВб, 793] – pNww, 2 + 3; pNb-sni, 5.

 r – “в” (prep.) [Wb., II, 386–388; Gardiner 1958, 125–126, § 163; ННВб, 453–454] – pNww, 3; pNb-sni, 4, 5, 6.

 s – “людина” (n., masc., sing.) [Wb., III, 404–406; ННВб, 647–648] – pNww, 3; pNb-sni, 1, 5.

 hr.t – “потреба, частина, обов’язок” (n., fem., sing./ plur.) [Wb., III, 390; ННВб, 642 (“Bedarf, Anteil, Pflicht”)] – pNww, 3; pNb-sni, 5.

 = *k* – “ти, твій” (suffix-pron., 2, masc., sing.) [Gardiner 1958, 39, § 34] – pNww, 3, 4; pNb-sni, 5, 6.

 nw – “час, момент” (n., masc., sing.) [Wb., II, 219, 397–398] – pNww, 3; pNb-sni, 5.

 ir.wt(iry) – “працювати, робити” (v., форма *sdm.tw=f*, passive) [Wb., I, 108–112; ННВб, 88–90] – pNww, 3.

 srd – “саджати” (v.) [Wb., IV, 205; ННВб, 731–732] – pNww, 3; pNb-sni, 5.

 sh.wt(sh.t) – “поле, пасовисько, плац” (n., fem., plur.) [Wb., IV, 229; ННВб, 741–742] – pNww, 3; pNb-sni, 5.

 smhi – “орошати, поливати” (v.) [Wb., IV, 136–137; ННВб, 709] – pNww, 3; pNb-sni, 6.

 wdb.w(wdb) – “берег” (n., masc., plur.) [Wb., I, 409; ННВб, 235] – pNww, 3; pNb-sni, 6.

 hnt – “везти, гребти” (v.) [Wb., III, 374–375; ННВб, 635] – pNww, 3; pNb-sni, 6.

  š^o*i* – “пісок” (n., masc., sing.) [Wb., IV, 419–420; HHWb, 807] – pNww, 3; pNb-sni, 6.

 Imnt.t – “захід” (n., fem., sing.) [Wb., I, 87; HHWb, 72] – pNww, 4; pNb-sni, 6.

 Tbt.t – “схід” (n., fem., sing.) [Wb., I, 31; HHWb, 24] – pNww, 4; pNb-sni, 6.

 = *i* – “я, мені” (suffix-pron., 1, masc., sing.) [Gardiner 1958, 39, § 34] – pNww, 4; pNb-sni, 4; pNb-sni, 6.

 = *mk* – “оць” (non-encl. part.) [Wb., II, 160–161; HHWb, 370] – pNww, 4; pNb-sni, 6.

 wi – “я, мені” (dep. pron., 1, masc., sing.) [Gardiner 1958, 42, § 43] – pNww, 4.

 k3 – “говорити, сказати” (v.) [Wb., V, 85–86; HHWb, 871] – pNww, 4; pNb-sni, 6.

СКОРОЧЕННЯ / ABBREVIATIONS

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.

ÄA – Ägyptologische Abhandlungen. Wiesbaden.

ÄAT – Ägypten und Altes Testament. Wiesbaden.

BAÄ – Beitragezum Alten Ägypten. Basel.

BIFAO – Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale. Le Caire.

CdÉ – Chronique d’Égypte. Bulletin périodique de la Fondation d’égypptologique Reine Élisabeth. Bruxelles.

HAT – Handschriften des Altägyptischen Totenbuches. Wiesbaden.

HHWb – Hannig R. (1997), *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch*, Hannig-Lexica 1, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

LÄ – Helck W. and Westendorf W. (eds.) (1975–1986), *Lexikon der Ägyptologie* I–VI, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

LAPO – Littératures Anciennes du Proche-Orient. Paris.

OBO – Orbis Biblicus et Orientales. Freiburg and Göttingen.

OMRO – Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum te Leiden. Leiden.

RdÉ – Revue d'Égyptologie. Paris.

SAK – Studien zum altägyptischen Kultur. Hamburg.

SAOK – Studies in Ancient Oriental Civilization. Chicago.

SAT – Studien zum altägyptischen Totenbuch. Wiesbaden.

Wb. – Erman A. and Grapow H. (eds.) (1955), *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* I–V, Akademie-Verlag, Berlin.

ЛИТЕРАТУРА

Богословский Е. С. Два памятника сподвижника Аменхотепа III // **ВДИ**. 1974. № 2.

Панов М. В. **Обзор переводов с египетского языка на русский (1882–2010)**. Новосибирск, 2011.

Рубинштейн Р. И. О природе ушебти // **ВДИ**. 1968. № 2.

Тарасенко Н. А. 25-я глава Книги мертвых: виньетки и текст // **Аегуртиаца Rossica** / под ред. М. А. Чегодаева и Н. В. Лаврентьевой. Вып. 4. Москва, 2016.

Чегодаев М. А. (перевод и комментарии). Изречения “Книги мертвых” // **История Древнего Востока. Тексты и документы** / под ред. В. И. Кузищина. Москва, 2002.

Allen T. G. The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms / **SAOC**. Vol. 37. Chicago, 1974.

Assmann J. **Altägyptische Totenliturgien 2: Totenliturgien und Totensprüche in Grabinschriften des Neuen Reiches** / Mitarbeit von M. Bommas und A. Kucharel. Heidelberg, 2005.

Assmann J. “Der Ka als Double” // Stoichita V. (ed). **Das Double**. Wiesbaden, 2006.

Barguet P. Le Livre des Morts des anciens Égyptiens / **LAPO**. T. 1. Paris, 1967.

Barguet P. Textes des Sarcophages Égyptiens du Moyen Empire. Introduction et traduction / **LAPO**. T. 12. Paris, 1986.

Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / **OBO**. Vol. 17. Freiburg – Göttingen, 1998.

Bovot J.-L., Ziegler Chr. Chaouabtis, des Serviteurs Pharaoniques pour l'Éternité. Paris, 2003.

Budge E. A. W. The Chapters of Coming Forth by Day or the Theban Recension of the Book of the Dead; the Egyptian hieroglyphic text edited from numerous papyri. Vol. I–III // Books on Egypt and Chaldaea. Vol. 28–30. London, 2010.

Budge E. A. W. The Papyrus of Ani. A Reproduction in Facimile ed Hieroglyphic Transcript, Translation and Introduction. London – New York, 1913.

Capart J. Statuettes funéraires égyptiennes // CdÉ. 1941. T. 16.

Carrier Cl. Textes des Sarcophages du Moyen Empire Égyptien. T. I–III. Paris, 2004.

Carrier Cl. Le Livre des Morts de l'Égypte ancienne / Melchat. T. 2. Paris, 2009.

Carrier Cl. Série des Papyrus du Livre des Morts de l'Égypte ancienne Vol. I: Le Papyrus de Nouou (BM EA 10477) / Melchat. T. 3. Paris, 2010.

Carrier Cl. Série des Papyrus du Livre des Morts de l'Égypte ancienne Vol. III: Le Papyrus de Nebseni (BM EA 9900) / Melchat. T. 5. Paris, 2011.

Coenen M. A Preliminary Survey of the Books of the Dead on Papyrus and Linen in the Nicholson Museum // Sowada K. N., Ockinga B. G. (eds.). Egyptian Art in the Nicholson Museum, Sydney. Sydney, 2006.

Deac D.-A. Shabtis and Pseudo-Shabtis from the Roman Provinces of Pannonia, Dacia and Moesia. An Overview // Tomorad M., Popielska-Grzybowska J. (eds.). Egypt 2015: Perspectives of Research. Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists, 2nd–7th June 2015, Zagreb, Croatia / Archaeopress Egyptology 18. Oxford, 2017.

DuQuesne T. Unconventional Vignettes in the Papyrus of Ramose from Sedment // Backes B., Müller-Roth M., and Stöhr S. (Hrsg.), Ausgestattet mit den Schriften des Thot. Festschrift für Irmtraut Munro zu ihrem 65. Geburtstag / SAT. Bd. 14. Wiesbaden, 2009.

Faulkner R. O. The Ancient Egyptian Coffin Texts. Vol. I–III. Warminster, 1994.

Faulkner R. O., Goelet Jr., Andrews A. R. The Egyptian Book of the Dead. The Book of Going Forth by Day. Cairo, 1998.

Faulkner R. O., Andrews A. R. The Ancient Egyptian Book of the Dead. Austin (Texas), 2001.

Gardiner A. H. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. 2nd Ed. London – Oxford, 1958.

Gasse A. L'étoffe funéraire de Senhotep // BIFAO. 1983. T. 83.

Gasse A. Les Livres des Morts sur tissu // Égypte Afrique & Orient. 2006. T. 43.

Heerma van Voss M. De Sjawabti's en het zandmysterie // Phoenix. 1963. T. 9.

Hornung E. Das Totenbuch der Ägypter. Zürich – München, 1979.

Janes G. Shabtis – A Private View: Ancient Egyptian Funerary Statuettes in European Private Collections. Paris, 2002.

Landesmuseum Württemberg, Stuttgart. Ägyptische Mumien. Unsterblichkeit im Land der Pharaonen. Große Landesausstellung 6. Oktober 2007 bis 24. März 2008. Mainz am Rhein, 2007.

Lapp G. The Papyrus of Nu / Catalogue of the Book of the Dead in the British Museum. Vol. I. London, 1997.

Lapp G. The Papyrus of Nebseni / Catalogue of the Book of the Dead in the British Museum. Vol. III. London, 2004.

Lapp G. British Museum Totenbuch-Papyrus Nebamun (BM EA 9964) / BAÄ. Bd. 5. Basel, 2014.

Loeben Chr. E. Ein Rundbild als Textillustration. Turin 2805 und zur Gruppe der sogenannten “Bahrenuschebtis” // Osing, J., Dreyer G. (eds.), Form und Mass. Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten. Festschrift für G. Fecht zum 65. Geburtstag am 6. Februar 1987 / ÄAT. Bd. 12. Wiesbaden, 1987.

Lüscher B. Untersuchungen zu Totenbuch Spruch 151 / SAT. Bd. 2. Wiesbaden, 1998.

Mosher M., Jr. Book of the Dead, Saite through Ptolemaic Periods; A Study of Traditions Evident in Versions of Texts and Vignettes. Vol. 1: BD spells 1–15. Prescott (Arizona). 2016.

Müller-Roth M., Weber F. Pretty Good Privacy // Lucarelli R., Müller-Roth M., Wüthrich A. (Hrsg.) Herausgehen am Tage. Gesammelte Schriften zum altägyptischen Totenbuch / SAT. Bd. 17. Wiesbaden, 2012.

Munro I. Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihrer Datierung. London – New York, 1988.

Munro I. Die Totenbuch-Handschriften der 18. Dynastie im Ägyptischen Museum Cairo. Bd. I–II / **ÄA**. Bd. 54. Wiesbaden, 1994.

Munro I. Das Totenbuch des Bak-su (pKM 1970.37 / pBrocklehurst) aus der Zeit Amenophis' II / **HAT**. Bd. 2. Wiesbaden, 1995.

Naville É. **Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie**. Bd. I–II. Berlin, 1886.

Naville É. **Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie. Einleitung**. Berlin, 1886a.

Naville É. **Papyrus funéraires de la XXIIe dynastie I: Le Papyrus hiéroglyphique de Kamara et Le Papyrus hiératique de Nesikhonsou au Musée du Caire**. Paris, 1912.

Quirke St. **Owners of Funerary Papyri in the British Museum / British Museum Occasional Paper**. Vol. 92. London, 1993.

Quirke St. **Going Out in Daylight, prt m hrw, the Ancient Egyptian Book of the Dead**. Translation, Sources, Meanings. London, 2013.

Petrie W. M. **Fl. Shabtis. Illustrated by the collection in University College**. London, 1935.

Posener G. La Piété Personnelle avant l'Âge Amarnien // **RdÉ**. 1975. T. 27.

Ranke H. **Die ägyptischen Personennamen**. Bd. I–III. Glückstadt, 1935.

Raven M. J. Papyrus Sheaths and Ptah-Sokar-Osiris Statues // **OMRO**. 1979. T. 59–60 (1978–1979).

Redford D. B. (ed.) **The Ancient Gods Speak. A Guide to Egyptian Religion**. Oxford, 2002.

Schlögl H., Sguaitamatti M. **Arbeiter des Jenseits. Ägyptische Totenfiguren (Uschebtis)**. Zürich, 1977.

Schlögl H. A., Meves-Schlögl Chr. **Uschebti. Arbeiter im ägyptischen Totenreich**. Wiesbaden, 1993.

Schlögl H. "Uschebti" // **LÄ**. Bd. VI. Wiesbaden, 1986.

Schneider H. D. **Shabtis. An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Antiquities at Leiden**. Vol. I–III. Leiden, 1977.

Speleers L. **Les Figurines Funéraires Égyptiennes**. Brussels, 1923.

Stewart H. M. **Egyptian Shabtis**. London, 1995.

Tarasenko M. Development of illustrative tradition of the chapter 42 of the Book of the Dead // **SAK. 2013.** Bd. 42.

Tarasenko M. The illustrations of the Book of the Dead chapter 17 during the 18th Dynasty // Тарасенко М. О. (ред.). **Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура.** Київ, 2014.

Tarasenko M. Images of papyrus rolls in vignettes of the Book of the Dead // Kóthay K. A. (ed.). **Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014, Budapest, MFA.** Budapest, 2017.

Tarasenko M., Tomorad M. The *Shabtis* from the Museum of Oriental Civilizations in Zolochiv Castle, Ukraine // **SAK. 2017.** Bd. 46.

Taylor J. H. **Death and the Afterlife in Ancient Egypt.** London, 2001.

Taylor J. H. (ed.). **Journey through the afterlife: Ancient Egyptian Book of the Dead.** London, 2010.

Tomorad M. *Shabtis*: Ancient Egyptian funerary figurines – Classification (typology), findings and role in Ancient Egyptian cults and beliefs during the Late and Graeco-Roman Periods // Lekov T., Buzov E. (eds.). **Cult and Belief in Ancient Egypt – Proceedings of the Fourth International Congress for Young Egyptologists, 25–27 September 2012, Sofia.** Sofia, 2014.

Tomorad M. *Shabtis* from Late and Graeco-Roman Periods: Proposal for the classification (typology) of *shabtis* discovered outside Egypt // Kóthay K. A. (ed.). **Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014, Budapest, MFA.** Budapest, 2017.

Vernus P. Une formule des *shaouabtis* sur un pseudo-naos de la XIIIe dynastie // **RdÉ. 1974.** T. 26.

REFERENCES

Bogoslovskiy E. S. (1974), “Dva pamyatnika spodvizhnika Amenhotepa III”, *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 86–96. (In Russian).

Panov M. V. (2011), *Obzor perevodov s egipetskogo yazyka na russkiy (1882–2010)*, Novosibirsk. (In Russian).

Rubinshtein R. I. (1968), “O prirode ushebti”, *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 80–89. (In Russian).

Tarasenko N. A. (2016), “25-ya glava Knigi mertvykh: vin'yetki i tekst”, Chegodaev M. A. and Lavrentyeva N. V. (eds.), *Aegyptiaca Rossica*, Vol. 4, Moscow, pp. 369–93. (In Russian).

Chegodaev M. A. (translation and comments) (2002), «Izrecheniya “Knigi mertvykh”», Kuzishchin V. I. (ed.), *Istoriya Drevnego Vostoka. Teksty i dokumenty*, Vysshaya shkola, Moscow, pp. 95–110. (In Russian).

Allen T. G. (1974), *The Book of the Dead or Going Forth by Day. Ideas of the Ancient Egyptians concerning the Hereafter as expressed in their own Terms*, SAOC 37, The University of Chicago Press, Chicago.

Assmann J. (2005), *Altägyptische Totenliturgien 2: Totenliturgien und Totensprüche in Grabinschriften des Neuen Reiches* [Mitarbeit von M. Bommas und A. Kucharel], Universitätsverlag & C. Winter, Heidelberg.

Assmann J. (2006), “Der Ka als Double”, Stoichita V. (ed.) *Das Double*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 59–78.

Barguet P. (1967), *Le Livre des Morts des anciens Égyptiens*, LAPO 1, Les Éditions du Cerf, Paris.

Barguet P. (1986), *Textes des Sarcophages Égyptiens du Moyen Empire. Introduction et traduction*, LAPO 12, Les Éditions du Cerf, Paris.

Berlev O. and Hodjash S. (1998), *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*, OBO 17, University Press (Freibourg) and Vandenhoeck & Ruprecht (Göttingen), Freiburg and Göttingen.

Bovot J.-L. and Ziegler Chr. (2003), *Chaouabtis, des Serviteurs Pharaoniques pour l'Éternité*, Musée du Louvre, Paris.

Budge E. A. W. (1910), *The Chapters of Coming Forth by Day or the Theban Recension of the Book of the Dead; the Egyptian hieroglyphic text edited from numerous papyri I–III*, Books on Egypt and Chaldaea 28–30, Kegan Paul, Trench, Trübner, London.

Budge E. A. W. (1913), *The papyrus of Ani. A Reproduction in Facimile ed Hieroglyphic Transcript, Translation and Introduction*,

The Medici Society Ltd. and G. P. Putnam's Sons, London and New York.

Capart J. (1941), "Statuettes funéraires égyptiennes", *CdÉ*, T. 16, pp. 196–204.

Carrier Cl. (2004), *Textes des Sarcophages du Moyen Empire Égyptien*, T. I–III, Cybela, Paris.

Carrier Cl. (2009), *Le Livre des Morts de l'Égypte ancienne*, Melchat 2, Cybele, Paris.

Carrier Cl. (2010), *Série des Papyrus du Livre des Morts de l'Égypte ancienne Vol. I: Le Papyrus de Nouou (BM EA 10477)*, Melchat 3, Cybele, Paris.

Carrier Cl. (2011), *Série des Papyrus du Livre des Morts de l'Égypte ancienne Vol. III: Le Papyrus de Nebseni (BM EA 9900)*, Melchat 5, Cybele, Paris.

Coenen M. (2006), "A Preliminary Survey of the Books of the Dead on Papyrus and Linen in the Nicholson Museum", Sowada K. N. and Ockinga B. G. (eds.), *Egyptian Art in the Nicholson Museum*, Sydney, Mediterranean Archaeology, Sydney, pp. 81–9, pl. 13–6.

Deac D.-A. (2017), "Shabtis and Pseudo-Shabtis from the Roman Provinces of Pannonia, Dacia and Moesia. An Overview", Tomorad M. and Popielska-Grzybowska J. (eds.). *Egypt 2015: Perspectives of Research. Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists, 2nd–7th June 2015, Zagreb, Croatia*, Archaeopress Egyptology 18, Oxford, pp. 241–55.

DuQuesne T. (2009), "Unconventional Vignettes in the Papyrus of Ramose from Sedment", Backes B., Müller-Roth M., and Stöhr S. (eds.), *Ausgestattet mit den Schriften des Thot. Festschrift für Irmtraut Munro zu ihrem 65. Geburtstag*, SAT, Bd. 14, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, pp. 35–52.

Faulkner R. O. (1994), *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, Vol. I–III, Aris & Phillips Ltd., Warminster.

Faulkner R. O., Goelet Jr. and Andrews A. R. (1998), *The Egyptian Book of the Dead. The Book of Going Forth by Day*, American University in Cairo Press, Cairo.

Faulkner R. O. and Andrews A. R. (ed.) (2001), *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, University of Texas Press, Austin (Texas).

Gardiner A. H. (1958), *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, 2nd Ed., Oxford University Press, London and Oxford.

Gasse A. (1983), “L'étoffe funéraire de Senhotep”, *BIFAO*, T. 83, pp. 191–5.

Gasse A. (2006), “Les Livres des Morts sur tissu” *Égypte Afrique & Orient*, No. 43, pp. 3–10.

Heerma van Voss M. (1963), “De Sjawabti's en het zandmysterie”, *Phoenix*, No. 9, pp. 53–7.

Hornung E. (1979), *Das Totenbuch der Ägypter*, Artemis Verlag, Zürich and München.

Janes G. (2002), *Shabtis – A Private View: Ancient Egyptian Funerary Statuettes in European Private Collections*, Éditions Cybèle, Paris.

Landesmuseum Württemberg, Stuttgart (ed.) (2007), *Ägyptische Mumien. Unsterblichkeit im Land der Pharaonen. Große Landesausstellung 6. Oktober 2007 bis 24. März 2008*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

Lapp G. (1997), *The Papyrus of Nu*, Catalogue of the Book of the Dead in the British Museum, Vol. I, British Museum Press, London.

Lapp G. (2004), *The Papyrus of Nebseni*, Catalogue of the Book of the Dead in the British Museum, Vol. III, British Museum Press, London.

Lapp G. (2014), *British Museum Totenbuch-Papyrus Nebamun (BM EA 9964)*, BAÄ, Bd. 5, Orientverlag, Basel.

Loeben Chr. E. (1987), «Ein Rundbild als Textillustration. Turin 2805 und zur Gruppe der sogenannten “Bahrenuschebtis”», Osing, J. and Dreyer G. (eds.), *Form und Mass. Beiträge zur Literatur, Sprache und Kunst des alten Ägypten. Festschrift für G. Fecht zum 65. Geburtstag am 6. Februar 1987*, ÄAT, Bd. 12, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, pp. 286–306.

Lüscher B. (1998), *Untersuchungen zu Totenbuch Spruch 151*, SAT, Bd. 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Mosher M., Jr. (2016), *Book of the Dead, Saite through Ptolemaic Periods; A Study of Traditions Evident in Versions of Texts and Vignettes, Vol. 1: BD spells 1–15*, Prescott (Arizona).

Müller-Roth M. and Weber F. (2012), “Pretty Good Privacy”, Lucarelli R., Müller-Roth M. and Wüthrich A. *Herausgehen am Tage. Gesammelte Schriften zum altägyptischen Totenbuch*, SAT, Bd. 17, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, pp. 113–34.

Munro I. (1988), *Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihrer Datierung*, Kegan Paul Press, London and New York.

Munro I. (1994), *Die Totenbuch-Handschriften der 18. Dynastie im Ägyptischen Museum Cairo I–II*, ÄA, Bd. 54, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Munro I. (1995), *Das Totenbuch des Bak-su (pKM 1970.37 / pBrocklehurst) aus der Zeit Amenophis' II*, HAT, Bd. 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Naville É. (1886), *Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie*, Bd. I–II, Asher, Berlin.

Naville É. (1886a), *Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie. Einleitung*, Asher, Berlin.

Naville É. (1912), *Papyrus funéraires de la XXIe dynastie I: Le Papyrus hiéroglyphique de Kamara et Le Papyrus hiératique de Nesikhonsou au Musée du Caire*, Ernest Leroux, Paris.

Quirke St. (1993), *Owners of Funerary Papyri in the British Museum*, British Museum Occasional Paper 92, British Museum Press, London.

Quirke St. (2013), *Going Out in Daylight*, prt m hrw, *the Ancient Egyptian Book of the Dead. Translation, Sources, Meanings*, GHP Egyptology, London.

Petrie W. M. Fl. (1935), *Shabtis. Illustrated by the collection in University College*, British School of Egyptian Archaeology and University College, London.

Posener G. (1975), “La Piété Personnelle avant l'Âge Amarnien”, *RdÉ*, T. 27, pp. 195–210.

Ranke H. (1935), *Die ägyptischen Personennamen*, Bd. I–III, J. J. Augustin Verlag, Glückstadt.

Raven M. J. (1979), “Papyrus Sheaths and Ptah-Sokar-Osiris Statues”, *OMRO*, Vol. 59–60 (1978–1979), pp. 251–96.

Redford D. B. (ed.) (2002), *The Ancient Gods Speak. A Guide to Egyptian Religion*, Oxford University Press, Oxford.

Schlögl H. and Sguaitamatti M. (1977), *Arbeiter des Jenseits. Ägyptische Totenfiguren (Uschebti)*, Archäologische Sammlung der Universität Zürich, Zürich.

Schlögl H. A. and Meves-Schlögl Chr. (1993), *Uschebti. Arbeiter im ägyptischen Totenreich*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Schlögl H. (1986), “Uschebti”, *LÄ*, Bd. VI, pp. 896–9.

Schneider H. D. (1977), *Shabtis. An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Antiquities at Leiden*, Vol. I–III, Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden II, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Leiden.

Speleers L. (1923), *Les Figurines Funéraires Égyptiennes*, Les Editions Robert Sand, Brussels.

Stewart H. M. (1995), *Egyptian Shabtis*, Shire Publications, London.

Tarasenko M. (2013), “Development of illustrative tradition of the chapter 42 of the Book of the Dead”, *SAK*, Bd. 42, pp. 325–48.

Tarasenko M. (2014), “The illustrations of the Book of the Dead chapter 17 during the 18th Dynasty”, Tarasenko M. (ed.), *Pre-Islamic Near East: History, Religion, Culture*, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NASU, Kyiv, pp. 241–56.

Tarasenko M. (2017), “Images of papyrus rolls in vignettes of the Book of the Dead”, KóthayK. A. (ed.), *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014, Budapest, MFA*, Budapest, pp. 73–80, pl. 8–12.

Tarasenko M. and Tomorad M. (2017), “The *Shabtis* from the Museum of Oriental Civilizations in Zolochiv Castle, Ukraine”, *SAK*, Bd. 46, pp. 257–66, Taf. 23–6.

Taylor J. H. (2001), *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, British Museum Press, London.

Taylor J. H. (ed.) (2010), *Journey through the afterlife: Ancient Egyptian Book of the Dead*, British Museum Press, London.

Tomorad M. (2014), “*Shabtis*: Ancient Egyptian funerary figurines – Classification (typology), findings and role in Ancient Egyptian cults and beliefs during the Late and Graeco-Roman Periods”, Lekov T. and Buzov E. (eds.), *Cult and Belief in Ancient Egypt* –

Proceedings of the Fourth International Congress for Young Egyptologists, 25–27 September 2012, Sofia, Sofia, pp. 140–7.

Tomorad M. (2017), “*Shabtis from Late and Graeco-Roman Periods: Proposal for the classification (typology) of shabtis discovered outside Egypt*”, Kóthay K. A. (ed.), *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014, Budapest, MFA, Budapest*, pp. 323–34.

Vernus P. (1974), “*Une formule des shaouabtis sur un pseudo-naos de la XIIIe dynastie*”, *RdÉ*, T. 26, pp. 100–14.

М. О. Тарасенко

**6-та ГЛАВА ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ
КНИГИ МЕРТВИХ: ТЕКСТ І ВІНЬЄТКИ
“ФІВАНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ”**

У статті запропоновано переклад тексту й огляд віньєток 6-ї глави Книги мертвих у версії її т. зв. “фіванської редакції” (Нове царство). Текст глави є магичною формулою, присвяченою заупокійним статуеткам *ушебті*, які були важливою частиною поховального інвентарю єгиптян протягом двох тисячоліть – з епохи пізнього Середнього царства і до раннього Птоломейського періоду. Найбільш ранні текстові паралелі до тексту 6-ї глави Книги мертвих сягають 472-го вислову Текстів саркофагів на двох пам’ятках середини XII династії з Дейр ель-Берше. За XIII династії цей текст зафіксовано на поховальних статуетках з Абідоса та Лішта й псевдонаосі з Абідоса. Надалі текст 6-ї глави зустрічається у всіх хронологічних редакціях Книги мертвих. Сумарно відомо 167 документів з її текстом і/або віньєтками. Крім того, текст 6-ї глави часто розміщувався на самих статуетках *ушебті*. Зокрема, у фондах Одеського археологічного музею налічується сім *ушебті* різних історичних періодів з текстом цієї глави. У “фіванської редакції” Книги мертвих 6-та глава відома за 12 сувоями. Крім того, вона має текстові паралелі на низці пам’яток Нового царства (за винятком *ушебті*). Ілюстрації до 6-ї глави є в 5 сувоях (4 – XVIII династії і 1 – XIX династії), 1 поховальному савані і на розписі 1 гробниці. Іконографічна побудова має два типи: А – “померлий перед Осірісом” і Б – “фігурка *ушебті*” (за І. Мунро). З кінцем Нового царства ілюстрації до 6-ї глави поступово зникають. Лише у двох документах XXI династії зафіксовані її ілюстрації. У Пізній редакції Книги мертвих 6-та глава продовжує вписуватися, але вже повністю позбавлена малюнків. Найближчими

іконографічними паралелями до ілюстрацій 6-ї глави є віньєтки 25-ї глави Книги мертвих, які відповідають побудові типу А. 6-та глава неодноразово перекладалася європейськими мовами, але українською її переклад здійснюється в цій статті вперше. Переклад зроблено за двома документами “фіванської редакції”, які добре збереглися і належать до різних локальних центрів – Фів і Мемфіса. Це папіруси *Nww pLondon BM EA 10477* і *Nb-snj pLondon BM EA 9900*. Переклад супроводжують коментарі та глосарій.

Ключові слова: Стародавній Єгипет, Книга мертвих, 6-та глава, *ушебти*, віньєтки, переклад

Н. А. Тарасенко

6-я ГЛАВА ДРЕВНЕЕГИПЕТСКОЙ КНИГИ МЕРТВЫХ: ТЕКСТ И ВИНЬЕТКИ “ФИВАНСКОЙ РЕДАКЦИИ”

В статье предложен перевод текста и обзор виньеток 6-й главы Книги мертвых в версии ее т. н. “фиванской редакции” (Новое царство). Текст главы является магической формулой, посвященной заупокойным статуэткам *ушебти*, которые были важной частью погребального инвентаря египтян в течение двух тысячелетий – с эпохи позднего Среднего царства и до раннего Птоломеевского периода. Самые ранние текстовые параллели к тексту 6-й главы Книги мертвых восходят к 472-му изречению Текстов саркофагов на двух памятниках середины XII династии из Дейр эль-Берше. При XIII династии этот текст зафиксирован на погребальных статуэтках из Абидоса и Лишта и псевдонаосе из Абидоса. В дальнейшем текст 6-й главы встречается во всех хронологических редакциях Книги мертвых. Суммарно известно 167 документов с ее текстом и/или виньетками. Кроме того, текст 6-й главы часто размещался на самих статуэтках *ушебти*. В частности, в фондах Одесского археологического музея насчитывается семь *ушебти* различных исторических периодов с текстом этой главы. В “фиванской редакции” Книги мертвых 6-я глава известна по 12 свиткам. Кроме того, она имеет текстовые параллели на ряде памятников Нового царства (за исключением *ушебти*). Иллюстрации к 6-й главе именуются в 5 свитках (4 – XVIII династии и 1 – XIX династии), 1 погребальном саване и на росписи 1 гробницы. Иконографическое построение имеет два типа А: “умерший перед Осирисом” и Б: “фигурка *ушебти*” (по И. Мунро). С концом Нового царства иллюстрации к 6-й главы постепенно исчезают. Лишь в двух документах XXI династии зафиксированы ее иллюстрации. В Поздней редакции Книги мертвых 6-я глава продолжает

выписываться, но уже полностью лишена иллюстраций. Ближайшими иконографическими параллелями к иллюстрациям 6-й главы являются виньетки 25-й главы Книги мертвых, которые соответствуют построению типа А. 6-я глава неоднократно переводилась на европейские языки, но на украинский ее перевод осуществляется в этой статье впервые. Перевод сделан по двум документам “фиванской редакции”, которые имеют хорошую сохранность и принадлежат к разным локальным центрам – Фивам и Мемфису. Это папирусы *N^{ww}* рLondon BM EA 10477 и *Nb-snj* рLondon BM EA 9900. Перевод сопровождают комментарии и глоссарий.

Ключевые слова: Древний Египет, Книга мертвых, 6-я глава, *ушебти*, виньетки, перевод

Стаття надійшла до редакції 15.02.2017